Indian Journal of Social Sciences and Literature Studies
Vol. 8, Issue 1, March 2022
ISSN 2349-5634 (Print) ISSN 2455-0973 (online)

अनुदानित व वनाअनुदानित शाळेतील शक्षकांच्या भू मका संघर्षाचा तुलनात्मक अभ्यास.

प्रा. डॉ. अ मत हुकुमचंद राऊत
गोदावरी कला कनिष्ठ व वरिष्ठ महा वद्यालय अंबड जि. जालना

सारांश

प्रस्तुत संशोधनामध्ये अनुदानित व वनाअनुदानित शाळेतील शक्षकांचा भू मका संघर्ष संशोधन वषय घेतला आहे. या संशोधनासाठी अनुदानित 40 व वनअनुदानित 40 अशा प्रकारे शक्षकांची निवड ही अनियत नमुना पध्दतीने करण्यात आली यामध्ये 40 स्त्री श क्षका तर 40 पुरूष शक्षक अशा प्रकारे लंग या परिवर्तकाचे समप्रमाणात निवड करण्यात आली आहे. संशोधनासाठी डॉ. प्र मला प्रसाद आ ण एल. आय. भुषण यांची शक्षकांची भू मका संघर्ष चाचणीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनात टी या सांख्येकीय वश्लेषण पध्दतीचा उपयोग करून प्रस्तुत संशोधनात पुढील प्रमाणे निष्कर्ष प्राप्त झाले आहेत. वनाअनुदानित शाळेतील शक्षकांचा भू मका संघर्ष हा अनुदानित शाळेतील शक्षकांच्या तुलनेत जास्त दिसुन आला आहे. स्त्री शक्षकांचा भू मका संघर्ष हा पुरुष शक्षकांच्या तुलनेत जास्त दिसुन आला आहे. वनाअनुदानित पुरूष शक्षकांचा भू मका संघर्ष हा अनुदानित पुरूष शक्षकांच्या तुलनेत जास्त असेल. वनाअनुदानित स्त्री शक्षकांचा भू मका संघर्ष हा अनुदानित स्त्री शक्षकांच्या तुलनेत जास्त दिसुन आला आहे.

प्रस्तावना

कुठल्याही देशाचा वकास हा तेथील तरुणांवर, वद्यार्थ्यांवर अवलंबून असतो. एक चांगला वद्यार्थी घड वण्याचे कार्य शक्षक करत असतो. शक्षण मानवाला समृद्ध करणारी एक प्र क्रया आहे. शक्षणामुळे व्यक्तीच्या शरीर व मनाचा वकास होतो. शक्षणामुळे व्यक्ती एखाद्या व शष्ट अ भवृत्ती निर्माण होते काही मुल्य रुजवली जातात. वद्यापीठ अनुदान आयोगाने शक्षणाची व्याख्या करताना असे म्हटले आहे की शक्षण हे सामाजिक, आ र्थक व सांस्कृतिक बदलासाठीची एक शक्तिशाली प्र क्रया आहे. ज्यामुळे सामाजिक, आ र्थक व राजकीय वकास साधला जातो. भारत हा तरुणांचा देश मानला जातो, परंतु ज्या तरुणांचा देशाच्या वकासासाठी तेव्हाच उपयोग होईल. जेव्हा त्यांना योग्य शक्षण योग्य वेळी दिले जाईल. त्यांच्या क्षमता ओळखून त्यांना शक्षण दिले जाईल. या सगळ्या वकासाच्या शक्षणाच्या प्र क्रयेत शक्षकाची भू मका अत्यंत महत्वाची असते. शक्षक हा एखादी पढी घडवू शकतो तर एखादी पढी बिघडवू सुद्धा शकतो म्हणून शैक्ष णक वकास प्र क्रयेत शक्षक हा अत्यंत महत्वपूर्ण भाग आहे. प्राचीन भारतात शक्षकाला गुरू असे संबोधले जायचे त्यानंतर गुरु ची जागा शक्षकांनी घेतली. शक्षक असा व्यक्ती जो वद्यार्थ्याला इतका परिपूर्ण बनवतो की तो देशाच्या वकासात हातभार लावू शकेल. अरिस्टोटल या तत्त्ववेत्याने असे म्हटले आहे की जन्म देणाऱ्या व्यक्ती पेक्षाही अ धक अशा व्यक्तीला सन्मानित केले पाहिजे ज्याने मुलांना शक्षण दिले आहे. शक्षक वद्यार्थ्यांना योग्य अ भवृत्ती, योग्य वर्तन व प्रभावी संभाषण कौशल्य वापरत असतो त्यामुळे वद्यार्थ्यांमध्ये उत्साह, साहस कल्पना वक सत होतो. असे म्हटले जाते की शक्षक हा शैक्ष णक क्षेत्रातील निर्धारक घटक आहे गुणवत्ता आ ण कार्यक्षमता यांनी शक्षणाचे ध्येय साधले जाते.

या स्पर्धात्मक युगात शक्षकाची भू मका अ धक वाढली आहे पारंपरिक शक्षणासोबतच स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी वद्यार्थ्यांना अनेक पैलू म्हणजे घडवणे आ ण कला कौशल्य वक सत करणे इत्यादी गोष्टी कराव्या लागत आहेत. शक्षणाच्या माध्यमातून वद्यार्थ्यांमध्ये आत्म वश्वास, साहसी, धाडसी अबा धतपणे स्वतःची मतं मांडण्याची क्षमता, दुसऱ्यांच्या मतांचा आदर करणे इ. गुण वै शष्ट्यांवर शक्षकांना काम करावे लागते. शक्षक हा सुद्धा एक मानवच आहे, त्यालाही कुटुंब आहे, आयुष्य आहे, परंतु त्याला त्याची भू मका पार पाडताना अनेक आघाड्यांवर संघर्षाला तोंड द्यावा लागतो. शक्षकांची नौकरी करताना जसे त्यांना आ र्थक स्थैर्य लाभते मात्र त्या बदल्यात बऱ्याच गोष्टींचा सामना त्यांना करावा लागतो. बऱ्याच गोष्टींचा त्याग करावा लागतो.

समाजात वावरताना चांगल्या, वाईट गोष्टींचा वचार करून तर्कसंगतपणे वागावे लागते. आपल्यामुळे समाजावर वाईट संस्कार पडू नये म्हणून शक्षकास मूल्यांचा वचार करून वागावे लागते. कधी कधी शक्षकाची भू मका पार पाडताना कुटुंबाचा वचार वचार बाजूला सारावा लागतो. त्यात कुटुंब व शाळा अशी तारेवरची कसरत करावी लागते व यातून भू मका संघर्ष निर्माण होतो. शक्षकांना शाळेतील व्यग्र वेळापत्रकामुळे काही सामाजिक उत्सवातही भाग घेता येत नाही.

आपणास महाराष्ट्रात अनेक समस्या शक्षकांच्या संदर्भाने दिसून येतात त्यापैकी अनुदानित, वनाअनुदानित, कायम वनाअनुदानित शाळा. आता शाळेलाच अनुदान नाही तर पगार नाही मग शक्षणाच्या समस्या बाजूला जाउन शक्षकांच्या जगण्यासाठीच्या समस्या मोठया होतात. शक्षकाला पगार नाही तर मग ते कशासाठी व कसे शकवणार? मग अनुदानित व वनाअनुदानित शाळेतील शक्षकांची भू मका संघर्षात फरक दिसून येतो. अनुदानित शाळेत आ र्थक स्थैर्य असते मात्र वनाअनुदानित शाळेत मध्ये तशी बाब नसते परंतु शक्षण देण्याच्या बाबतीत दोघांनाही तेवढीच मेहनत घ्यावी लागते वनाअनुदानित शक्षकांना मध्ये अनुदानित शक्षकांपेक्षा चंता, नैराश्य अनेक संशोधनात्मक अभ्यासातून दिसून आले आहे

अनुदानित शाळेतील शक्षक आ र्थक स्थैर्य असल्यामुळे निर्धास्तपणे अध्यापन करू शकतो. यामुळे अध्यापन आ ण अध्ययन प्र क्रया ही आनंददायी होते. मात्र वनाअनुदानित शक्षकांना स्वतःची नोकरी टिकवून ठेवण्यासाठी बराच संघर्ष करावा लागतो. आ र्थक अस्थैर्य मुळे त्यांची चंता,वाढलेली असते, परिणामी शकवण्यावर ही थोडाफार परिणाम होतो. शक्षकांना त्यांची कौटुंबिक भू मका बजावताना संघर्षाचा सामना करावा लागतो. कारण मुलांना कुटुंबाला पुरेसा वेळ तर देता येत नाहीत मात्र त्यांच्या आ र्थक गरजा ही भागवता येत नाही. कमी मोबदल्यात काम करावे लागते. शक्षकांना अध्यापन कार्य सोबतच शासनाने दिलेली व वध कार्य ही पार पाडावी लागतात. अध्यापन कार्य नकारात्मक आ ण अप्रभावी ठरते कारण अध्यापनाच्या कार्य या व्यतिरिक्त इतरही बाबींना वेळ द्यावा लागतो. त्यामुळे भू मका संघर्ष निर्माण होतो व शकवणार परिणाम होतो. शकवण्यासाठी वद्यार्थ्यांना अतिरिक्त वेळ द्यावा लागतो. त्यामुळे मी संघर्ष निर्माण होतो त्यातही महिला शक्षकांचा भू मका संघर्ष हा जास्त प्रमाणात असतो. कारण महिलांना कुटुंब व नोकरी सांभाळून सर्व गोष्टी कराव्या लागतात. कुटुंबात मुलांना सांभाळणे वृद्धांची काळजी घेणे व शाळेत अध्यापन करणे, त्यामुळे बऱ्याचदा संघर्ष उद्भवतो. भू मका संघर्ष म्हणजे एखादी भू मका पार पाडताना निर्माण होणारा संघर्ष होय. संघर्ष म्हणजे ? हाऊस आ ण रिजो (1972) यांना असे आढळून आले आहे की श्रद्धा, मते आ ण ज्ञान यांच्यातील फरकामुळे संघर्ष दिसून येतो. संघर्ष हा कधीही आ ण कुठेही निर्माण होऊ शकतो. कधीकधी तो अपरिहार्य असतो. जसे की एखाद्या शक्षकाचे त्याच्या सहकाऱ्यांसोबत एखाद्या मुद्यावरून मत भन्नता दिसून मत भन्नता असू शकते. त्यातूनच संघर्ष उद्भवतो. पारीख (2011) यांच्यामध्ये संघर्ष हा एखाद्याचे कंवा एखाद्या गटाचे साध्य व साधने या प्रमाणात होऊ शकतो, वभागला जातो. 1. अंतर्गत संघर्ष ज्यात एखाद्या व्यक्तीचे जीवन जगण्या वषयीची मते मुल्ये यांचा समावेश होतो. तर 2. बहिर्गत संघर्ष हा दुसऱ्या लोकांसोबत च्या मते मुल्ये, श्रद्धा यांचा बाबतीत असू शकतो.

समस्या

अनुदानित व वनाअनुदानित शाळेतील शक्षकांच्या भू मका संघर्षाचा तुलनात्मक अभ्यास.

संशोधनाची पार्श्वभुमी

1. उपाध्याय आ ण संग (2002) यांनी व्यावसायिक व त्याचे वेगवेगळे पैलू मांडले आहेत शक्षकांमध्ये भू मका संघर्षाचा समावेश होतो आ ण त्यांना असे आढळले आहे की महा वद्यालयीन शक्षकांना माध्य मक शक्षका पेक्षा कमी प्रमाणात चंता सतावत असते.

2.शेह (2004) यांनी अ ववाहित शक्षकांमधील भू मका संघर्ष हा महिला कंवा ववाहित श क्षका यांच्यातील संघर्ष पेक्षा कमी असतो, कारण जर ववाहित श क्षका असेल तर तिला कौटुंबिक जबाबदारी, मुलांची जबाबदारी, वृद्धांची जबाबदारी सांभाळावी लागते. सोबतच शाळेची जबाबदारीही पार पाडावी लागते. त्यामुळे शक्षकांमधील ववाहित पुरुष शक्षकांमधील भू मका संघर्ष हा ववाहित श क्षका यांच्यामधील संघर्ष पेक्षा कमी असतो.

3. राव आ ण रामा सुंदरं (2008) यांना शक्षकांचे कार्य आ ण कुटुंब यातील संघर्ष हा जास्त प्रमाणात आढळला. त्यातही ववाहित शक्षकांमधील भू मका संघर्ष हा अ ववाहित शक्षकांपेक्षा जास्त प्रमाणात आढळला.

4. जेना (2011) यांना संशोधनाअंती असे आढळले की, अनुभवी व कमी अनुभवी माध्य मक शक्षकांनी मध्ये भू मका संघर्षात महत्त्वपूर्ण बदल आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टे

1. अनुदानित व वनाअनुदानित शाळेतील शक्षकांच्या भू मका संघर्षाचा अभ्यास करणे.
2. अनुदानित व वनाअनुदानित शाळेतील स्त्री आ ण पुरुष शक्षकांच्या भू मका संघर्षाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

गृहितके

1. वनाअनुदानित शाळेतील शक्षकांचा भू मका संघर्ष हा अनुदानित शाळेतील शक्षकांच्या तुलनेत जास्त असेल.
2. स्त्री शक्षकांचा भू मका संघर्ष हा पुरुष शक्षकांच्या तुलनेत जास्त असेल.

नमुना निवड

प्रस्तुत संशोधनासाठी जालना जिल्हयातील अंबड तालुक्यातील अनुदानित व वनाअनुदानित शाळेतील 80 शक्षकांची निवड अनियत पध्दती तंत्राच्या सहाय्याने करण्यात येईल. 40 स्त्री व 40 पुरुष शक्षकांची अशी निवडण्यात येईल. स्त्री व पुरूष शक्षक 20 + 20 पैकी अनुक्रमे शक्षक हे अनुदानित व वनाअनुदानित शाळेतील असतील.

स्वतंत्र परिवर्तके /स्वश्रयी चले

1. लंग - स्त्री व पुरुष
2. शाळेचे प्रकार - अनुदानित व वनाअनुदानित

परतंत्र परिवर्तके /आश्रयी चले

1. शक्षकांचा भू मका संघर्ष

कार्यात्मक व्याख्या

- शाळा - ज्या सामाजिक संस्थामध्ये प्राथ मक व माध्य मक कंवा उच्च माध्य मक शक्षण दिल्या जाते अशा संस्थाना शाळा असे म्हणतात.
- अनुदानित शाळा - ज्या सामाजिक संस्थामध्ये प्राथ मक व माध्य मक कंवा उच्च माध्य मक शक्षण दिल्या जाते अशा संस्थाना शाळा असे म्हणतात. त्या शाळेत अध्यापन करणाऱ्यासाठी शासकीय नियमानुसार नेमलेल्या व्यक्तिस कंवा शक्षकास जर शासन पगारासाठी अनुदान देत असेल तर त्या शाळेस अनुदानित शाळा असे म्हणतात.
- वनाअनुदानित शाळा - ज्या सामाजिक संस्थामध्ये प्राथ मक व माध्य मक कंवा उच्च माध्य मक शक्षण दिल्या जाते अशा संस्थाना शाळा असे म्हणतात. त्या शाळेत अध्यापन करणाऱ्यासाठी शासकीय नियमानुसार नेमलेल्या व्यक्तिस कंवा शक्षकास जर शासन पगारासाठी अनुदान देत नसेल तर त्या शाळेस वनाअनुदानित शाळा असे म्हणतात.
- शक्षक - ज्या सामाजिक संस्थामध्ये प्राथ मक व माध्य मक कंवा उच्च माध्य मक शक्षण दिल्या जाते अशा संस्थाना शाळा असे म्हणतात. त्या शाळेत अध्यापन करणाऱ्यासाठी शासकीय नियमानुसार नेमलेल्या व्यक्तिस शक्षक असे म्हणतात.
- भू मका संघर्ष - जेव्हा एखादाची नौकरी कंवा स्थानांशी संबधीत व्यक्तिवर वसंगत मागणी ठेवली जाते त्यास भू मका संघर्ष असे म्हणतात.
- शक्षकांचा भू मका संघर्ष - अध्यापन कार्य करतांना व अध्यापन कार्य करण्यासाठी होणारा संघर्ष म्हणजे भू मका संघर्ष होय.

संशोधनाचा आराखडा

2X2 घटकात्मक आराखडा

		लिंग		एकूण
		स्त्री	पुरुष	
शाळेचे प्रकार	अनुदानित	20	20	40
	विनाअनुदानित	20	20	40
एकूण		40	40	80

साधने

- शिक्षकांचा भूमिका संघर्ष – शिक्षकांची भूमिका संघर्ष चाचणी ही डॉ.प्रमिला प्रसाद व डॉ.एल आय भूषण यांनी मांडली आहे. या चाचणीमध्ये शिक्षकाच्या कार्य संबंधित काही प्रश्न दिले आहेत. शिक्षक कुटुंब, मित्र,नातेवाईक,समाज यांचा एक भाग असतो.या प्रत्येक घटकां विषयी शिक्षकाची भूमिका व कर्तव्य असतात परंतु ही कर्तव्य पार पाडत असताना परस्पर विरोधाभास होतो कारण शिक्षक म्हणून असणारे कर्तव्य व इतर घटकांसोबत चे कर्तव्य यात वेळेचा अडसर होतो व संघर्ष घडून येतो. या चाचणीमध्ये 22 प्रश्न दिलेले आहेत व प्रत्येक प्रश्नानाच्या समोर पाच पर्याय दिलेले आहेत.1) खूप जास्त 2) जास्त 3) तटस्थ 4) क्वचित 5) बिलकुल नाही. या पर्यायांचे गुणांकन अनुक्रमे 4,3,2,1,0 याप्रमाणे करण्यात आले आहे खूप जास्त(4) बिलकुल नाही याला(0) याप्रमाणे. जर गुणांकनची बेरीज जेवढी जास्त तेवढा भूमिका संघर्ष जास्त असतो व गुणांकनची बेरीज जेवढे कमी तेवढा भूमिका संघर्ष कमी असत.

संख्याशास्त्रीय विश्लेषण

संभाव्य संख्याशास्त्रीय विश्लेषणामध्ये विशेषतः वर्णनात्मक सांख्यिकी जसे मध्यमान (Mean) आणि प्रमाण विचलन (SD) तर अनुमानात्मक सांख्यिकी जसे प्रचरणाचे 't' चाचणी यांचा उपयोग करण्यात येईल. सोबतच सांख्येकिय विश्लेषणासाठी SPSS उपयोग करण्यात येईल.

चर्चा

गृहित क्र. 1 विनाअनुदानित शाळेतील शिक्षकांचा भूमिका संघर्ष हा अनुदानित शाळेतील शिक्षकांच्या तुलनेत जास्त असेल.

	Mean	S.D.	N	df	t	Sign
अनुदानित शाळा	39.82	4.65	40	78	8.002	0.05 sign.
विनाअनुदानित शाळा	48.27	4.78	40			

तक्त्या वरून आपणास असे दिसून येते कि अनुदानित शाळेतील शिक्षक व विनाअनुदानित शाळेतील शिक्षक यांचे मध्यमान अनुक्रमे **39.82** व **48.27** आले आहे. **'t'** मुल्य **8.002**हे **0.05** पातळीवर लक्षनीय फरक दिसून येतो**.** यावरून आपणास असा निष्कर्ष काढता येतो की विनाअनुदानित शाळेतील शिक्षकांचा भूमिका संघर्ष हा अनुदानित शाळेतील शिक्षकांच्या तुलनेत जास्त दिसुन आला आहे.

गृहित क्र. 2. स्त्री शिक्षकांचा भूमिका संघर्ष हा पुरुष शिक्षकांच्या तुलनेत जास्त असेल.

	Mean	S.D.	N	df	T	Sign
पुरुष शिक्षक	42.25	6.11	40	78	2.636	0.05 sign.
स्त्री शिक्षक	45.85	6.09	40			

तक्त्या वरून आपणास असे दिसून येते कि पुरुष शिक्षक व स्त्री शिक्षक यांचे मध्यमान अनुक्रमे **42.25** व **45.85** आले आहे. **'t'** मुल्य **2.636** हे **0.05** पातळीवर लक्षनीय फरक दिसून येतो**.** यावरून आपणास असा निष्कर्ष काढता येतो की स्त्री शिक्षकांचा भूमिका संघर्ष हा पुरुष शिक्षकांच्या तुलनेत जास्त दिसुन आला आहे.

गृहित क्र. 3. विनाअनुदानित पुरूष शिक्षकांचा भूमिका संघर्ष हा अनुदानित पुरूष शिक्षकांच्या तुलनेत जास्त असेल.

	Mean	S.D.	N	df	T	Sign
विनाअनुदानित पुरुष शिक्षक	37.70	3.98	20	38	7.071	0.05

अनुदानित पुरुष शक्षक	**46.80**	**4.14**	**20**			**sign.**

तक्त्या वरून आपणास असे दिसून येते क वनाअनुदानित पुरुष शक्षक व अनुदानित पुरुष शक्षक यांचे मध्यमान अनुक्रमे **37.70** व **46.80** आले आहे. **'t'** मुल्य **7.071** हे **0.05** पातळीवर लक्षनीय फरक दिसून येतो. यावरून आपणास असा निष्कर्ष काढता येतो की वनाअनुदानित पुरुष शक्षकांचा भू मका संघर्ष हा अनुदानित पुरुष शक्षकांच्या तुलनेत जास्त दिसुन आला आहे.

गृहित क्र. 4. वनाअनुदानित स्त्री शक्षकांचा भू मका संघर्ष हा अनुदानित स्त्री शक्षकांच्या तुलनेत जास्त असेल

	Mean	**S.D.**	**N**	**df**	**T**	**Sign**
वनाअनुदानित पुरुष स्त्री	**41.95**	**4.37**	**20**	**38**	**5.238**	**0.05 sign.**
अनुदानित पुरुष स्त्री	**49.75**	**5.02**	**20**			

तक्त्या वरून आपणास असे दिसून येते क वनाअनुदानित स्त्री शक्षक व अनुदानित स्त्री शक्षक यांचे मध्यमान अनुक्रमे **37.70** व **46.80** आले आहे. **'t'** मुल्य **7.071** हे **0.05** पातळीवर लक्षनीय फरक दिसून येतो. यावरून आपणास असा निष्कर्ष काढता येतो की वनाअनुदानित स्त्री शक्षकांचा भू मका संघर्ष हा अनुदानित स्त्री शक्षकांच्या तुलनेत जास्त दिसुन आला आहे.

निष्कर्ष

1. वनाअनुदानित शाळेतील शक्षकांचा भू मका संघर्ष हा अनुदानित शाळेतील शक्षकांच्या तुलनेत जास्त दिसुन आला आहे.
2. स्त्री शक्षकांचा भू मका संघर्ष हा पुरुष शक्षकांच्या तुलनेत जास्त दिसुन आला आहे.
3. वनाअनुदानित पुरूष शक्षकांचा भू मका संघर्ष हा अनुदानित पुरूष शक्षकांच्या तुलनेत जास्त असेल.
4. वनाअनुदानित स्त्री शक्षकांचा भू मका संघर्ष हा अनुदानित स्त्री शक्षकांच्या तुलनेत जास्त दिसुन आला आहे.

संदर्भ

1. Hsieh, C. (2004). A study of role conflict between teachers and part-time administrators at elementary schkools. Journal of Education and Psychology, 17(8), 41-55.
2. Roa, S.S. and Ramasundaram, A. (2008). Eves in academia: Conflicting roles. SCMS Journal of Indian Management, 5(2), 102-107.
3. Upadhayay, B. K. and Singh, B. (2001). Occupational stress including role conflict among college and higher secondary school teachers. PsychoLingua, 31(1), 49-52
4. Dr. Pramila P. & Dr. L. Bbasan (1991) Teacher's Role Conflict inventory Manuel.
5. Www.google.com
6. www. Wikipedia,the free Encyclopedia.com.
7. डॉ.रा.र.बोरुडे (2005) संशोधन पध्दतीशास्त्र, पुणे वद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे
8. मानसशास्त्र परिभाषा कोश, 1991 भाषा संचनालय महाराष्ट्र शासन मुंबई